

บทที่ 2 แนวคิด และทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง วิทยานิพนธ์ "ใจถึงใจ" กับการปรับบทบาทของสถาบันทหารในสังคมไทยปัจจุบัน ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิด และทฤษฎี ในการเข้าถึงปัญหานั้นวิจัยทั้งหมด 3 แนวคิดด้วยกันดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเรื่องบทบาทและการปรับบทบาท (Role and role adaptation)
2. ทฤษฎีปฏิบัติการทางการสื่อสาร (Communicative action)
3. แนวคิดเรื่องกระบวนการสร้างความหมาย (Signification)

แนวคิดเรื่องบทบาท และ การปรับบทบาท (Role adaptation)

พัทธา สายหู (2533 : 7) กล่าวว่า บทบาท คือ การปฏิบัติหน้าที่ตามตำแหน่ง หรือ สถานภาพของบุคคลซึ่งเป็นไปตามความคาดหวัง (Expectation) ของสังคม หรือ บุคคลทั่วไป ถ้าตำแหน่ง หรือ สถานภาพเปลี่ยนไป บทบาทก็จะเปลี่ยนตามไปด้วย อย่างไรก็ตาม บทบาท หรือการปฏิบัติหน้าที่ย่อมขึ้นอยู่กับบุคคลที่ดำรงตำแหน่งนั้นๆ ด้วย กล่าวคือ บุคลิกภาพของผู้ดำรงตำแหน่งมีความสำคัญมาก เช่น ผู้บังคับบัญชาบางคนมีบทบาทนุ่มนวล ส่วนบางคนอาจมีบทบาทเด็ดขาด เผด็จการ เป็นต้น (ปิยนุช สังข์ช่วย : 2534, 20)

บทบาท โดยทั่วไปอาจพิจารณาความหมายได้ใน 2 นัย คือ นัยแรก พิจารณาในด้านโครงสร้างสังคม (Social structure) บทบาท หมายถึงตำแหน่งทางสังคมที่มีชื่อเรียกต่างๆ ซึ่งแสดงลักษณะโดยคุณสมบัติ และ กิจกรรมของบุคคลที่ครองตำแหน่งนั้น อีกนัยหนึ่ง พิจารณาในด้านการแสดงบทบาท หรือ การปะทะสังสรรค์ทางสังคม (Social interaction) บทบาท หมายถึงผลเนื่องที่มีแบบแผนการกระทำที่เกิดจากการเรียนรู้ของบุคคลที่อยู่ในสถานการณ์แห่งการปะทะสังสรรค์นั้น (Socially interacted)

ตามนัยแรก บทบาทเป็นการจำแนกชนิดของบุคคลในสังคมซึ่งถูกทำให้แตกต่างกันโดยคุณสมบัติ และพฤติกรรมของเขามีปทัสถาน บทบาทแสดงให้เห็นถึงการวิภาคกิจกรรมต่างๆ และลักษณะ ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในสังคม ของสมาชิกสังคม ตามนัยหลัง บทบาทเป็นวิธีแสดงพฤติกรรมของบุคคลที่สังสรรค์กันนั้นว่าจะปฏิบัติต่อกันอย่างไร หรือคาดว่าผู้อื่นจะปฏิบัติต่อตนอย่างไร ซึ่งเมื่อพิจารณารวมกันทั้งสองนัยแล้ว บทบาทจึงเป็นตัวกลางระหว่างสังคมกับบุคคลแต่ละคนซึ่งอยู่ใน

สถานการณ์ ซึ่งพฤติกรรมของเขากลายเป็นแนวทางปฏิบัติของสังคม ดังนั้น สังคมจึงต้องมีการวางรูปแบบของบทบาทที่ควรจะเป็น (ought to be) เอาไว้ เมื่อสถานภาพ (status) เป็นที่รวมแห่งสิทธิ และหน้าที่แล้ว บทบาทก็เป็นลักษณะที่เคลื่อนไหว (dynamic) ของสถานภาพ คือ การใช้สิทธิ และหน้าที่ให้บังเกิดผล นั่นคือสถานภาพแสดงให้ทราบว่า บุคคลนั้นเป็นใคร ดังนั้น บทบาทจึงมีความหมายทั้งในเชิงการคาดหวังเกี่ยวกับพฤติกรรม (Behavioral expectation) ซึ่งเป็นการคาดหวังตามปทัสถานที่มีอยู่ (Normative expectation) และในเชิงการกระทำพฤติกรรมจริงๆ ซึ่งเรียกว่า การกระทำบทบาท (Role performance) หรือ พฤติกรรมบทบาท (role behavior) ความหมายตามนัยแรกอาจเรียกว่า บทบาทตามอุดมคติ หรือบทบาทคาดหวัง (ideal role) ส่วนนัยหลังอาจเรียกว่า บทบาทที่ปรากฏขึ้นจริง (Actual role)

การที่คนเราจะทราบถึงบทบาทที่ควรจะเป็น และ การกำหนดบทบาทที่จะเล่นตามสถานภาพก็จะมาจาก

1. วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี และ กฎหมายในสังคมหนึ่ง ๆ ที่ได้กำหนดไว้
2. มีกระบวนการสังคมกรรม (socialization) เพื่อจะทำให้คนในสังคมทราบถึงบทบาทที่ควรจะเป็น

การปรับบทบาท (Role adaptation)

การปรับบทบาทของบุคคล องค์กร หรือสถาบัน อาจจะมีขึ้นได้ เมื่อสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งการพิจารณาเรื่องการปรับบทบาทนี้ จำเป็นต้องพิจารณาควบคู่กับทฤษฎีระบบของ Talcott Parsons และ Marion Levy ได้เสนอทฤษฎีว่าด้วยหน้าที่ของระบบ (functional-system theory) ทฤษฎีนี้มีความเห็นว่า สิ่งที่สำคัญที่สุดของระบบ ได้แก่ การมีหน้าที่ที่สำคัญบางประการ ซึ่งทำให้ระบบนั้นสามารถคงอยู่ได้ Levy มีความเห็นว่า ระบบทุกระบบจะต้องประกอบไปด้วยหน้าที่ที่จำเป็นต่อการดำรงอยู่ของระบบ (Functional requisites) การขึ้นต่อ และพึ่งพาอาศัยกัน และกันระหว่างส่วนต่าง ๆ ภายในระบบ (Interdependence) และการปรับตัวให้อยู่ในสภาวะสมดุลย์อยู่เสมอ (Equilibrium)

หน้าที่ที่ทุกระบบจำเป็นต้องมีเพื่อการดำรงอยู่ของระบบ ได้แก่ การปรับตัวต่อสภาพแวดล้อม การแบ่งแยกแจกแจงบทบาททางสังคม การคัดเลือกบุคคลให้เข้ามาทำบทบาทนั้น ๆ การธำรงรักษาความรู้ ความเชื่อร่วมกัน การเรียนรู้ของสมาชิกสังคมรุ่นเยาว์ และการควบคุมพฤติกรรมที่จะก่อให้เกิดความวุ่นวายภายในสังคม (Marion J. Levy Jr, 1966 : 34) ส่วน Parsons เห็นว่า ระบบทุกระบบจำเป็นที่จะต้องทำหน้าที่ในการปรับตัว (adaptation) การบรรลุถึงเป้าหมายที่วางไว้ (goal gratification) บูรณาการ (integration) การธำรงรักษาระบบ (pattern maintenance)

และ การจัดการกับความเครียดที่เกิดขึ้น (Talcott Parsons, อ้างแล้ว : 65) ดังนั้น การปรับเปลี่ยนบทบาทจึงเป็นกระบวนการหนึ่งในระบบที่ตอบโต้กับสภาพแวดล้อม เพื่อจะทำให้ระบบนั้นดำรงอยู่ต่อไปได้

Levy กล่าวว่า การปฏิบัติหน้าที่เหล่านี้จะทำให้ระบบดำรงอยู่ได้ และในกรณีที่ระบบได้กระทำหน้าที่เหล่านี้อย่างครบถ้วน และมีประสิทธิภาพ ระบบจะอยู่ในสภาวะสมดุลย์ (Equilibrium) ในการที่การปฏิบัติหน้าที่เหล่านั้นเป็นไปอย่างเรียบร้อย และสามารถรักษาสภาวะสมดุลย์ของระบบไว้ได้ เราเรียกว่า เป็นการปฏิบัติหน้าที่ที่ถูกต้อง และเป็นประโยชน์ (functional) ในกรณีที่การปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าว ไม่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสภาวะสมดุลย์ เราเรียกว่า เป็นการปฏิบัติหน้าที่ที่ไร้ประโยชน์ (dysfunctional)

ทฤษฎีปฏิบัติการทางการสื่อสาร (Communicative Action Theory)

ทฤษฎีปฏิบัติการทางการสื่อสาร ของ Jurgen Habermas นักสังคมวิทยาชาวเยอรมัน มีรากฐานมาจากแนวคิด และทฤษฎีทางภาษาศาสตร์ (Linguistic) ผสมผสานกับแนวคิดของลัทธิมาร์กซิสต์ และ Max Weber แต่รากฐานทางความคิดของ Habermas ยังขัดแย้งกับมาร์กซิสต์อยู่หลายประการ ซึ่งแนวคิดอย่างหนึ่งที่ได้แย้งมาร์กซิสต์ และมีผลกระทบต่อทฤษฎีก็คือ ในขณะที่มาร์กซิสต์เชื่อในเรื่องของวัตถุนิยมทางประวัติศาสตร์ และมองว่าวัตถุ อันได้แก่ พลังทางการผลิต และปัจจัยทางการผลิตนั้นถือเป็นโครงสร้างส่วนล่าง (base structure) ที่กำหนดความรู้สึกนึกคิด โลกทัศน์ และมโนทัศน์ของมนุษย์ หรือโครงสร้างส่วนบน (super structure) เช่น คนที่อยู่ในสังคมที่มีวิถีการผลิตแบบทุนนิยม ก็จะมีโครงสร้างทางความคิดที่สอดคล้อง และหล่อเลี้ยงระบบทุนนิยม ในทัศนะของมาร์กซ์ วัตถุจะมีอำนาจเหนือจิต แต่ Habermas ได้แย้งแนวคิดดังกล่าว โดยมุ่งรณรงค์ให้งานทางสังคมศาสตร์หันมาพิจารณาเรื่องของระบบคุณค่า และความรู้สึก จิตใจ ของมนุษย์บ้าง โดยเขามองว่าระบบคุณค่า และโครงสร้างทางความรู้สึก (structure of feeling) ของมนุษย์นั้น เป็นอิสระจากระบบเศรษฐกิจ และวิถีทางการผลิต

ในส่วนของทฤษฎีทางภาษาศาสตร์ Habermas ได้พัฒนาแนวคิดของเขาจากนักภาษาศาสตร์หลายท่าน เช่น Noam Chomsky อ้างใน Albert Bersesen: 1990: 184 กล่าวว่า ระบบกฎเกณฑ์ที่ใช้ในการจัดระเบียบของการใช้ภาษาก็คือ กฎชุดเดียวกับที่ใช้ในระบบโครงสร้างร่างกายของคนเรา ซึ่ง Chomsky ได้จุดประกายให้นักวิชาการหันมาสนใจที่จะทำการสำรวจอธิบายกฎเกณฑ์ หรือรูปแบบของภาษา เพราะการศึกษาภาษาศาสตร์แบบดั้งเดิมมุ่งเน้นการค้นหาความหมายของคำโดดๆ โดยไม่สนใจโครงสร้างโดยรวมของภาษา ซึ่งแนวทางการศึกษาของ Chomsky นั้นแห่ประเด้นจากการศึกษาเฉพาะความหมาย (meaning) สู่การค้นหากฎเกณฑ์ รูปแบบ และโครงสร้างของภาษาที่เข้ามาจัดระเบียบให้คำแต่ละคำสามารถสื่อความหมายได้

แม้ Habermass จะไม่เห็นด้วยกับสมมติฐานของ Chomsky ที่มองว่า กฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์เป็นสิ่งสำคัญที่สุด ด้วยเหตุนี้ Habermas จึงเพิ่มเติมทฤษฎีของเขาโดยอ้างอิงงานของ John R. Searle Searle เสนอว่า มีกฎเกณฑ์ตายตัวอยู่ชุดหนึ่งที่กำหนดลักษณะภาษาท่าทาง (speech act) ในการออกคำสั่ง ตั้งคำถาม หรือให้คำมั่นสัญญา ซึ่งท่าทางจะแตกต่างกันไป แต่ Searle ก็สรุปว่า ภาษาท่าทางที่แสดงออกมานั้นอาจไม่สอดคล้องกับสิ่งที่ผู้พูดต้องการจะสื่อความหมายจริงก็ได้ เพราะลำพังการใช้คำพูดของผู้ทำการสื่อสารอาจประสบความล้มเหลวในการสื่อความตามที่ต้องการ ด้วยตั้งใจ หรือไม่ได้ตั้งใจก็ได้ ดังนั้นเจตน์จำนงค์ ความรู้สึกของผู้ส่งสาร หรือความหมายของสารจึงเป็นสิ่งที่เราไม่สามารถหยั่งรู้ได้ และไม่สามารถนำมาใช้เป็นหน่วยในการวิเคราะห์ได้ในขณะที่ภาษาท่าทาง (speech act) เป็นกุญแจสำคัญที่สื่อไปถึงความหมายนัยประหวัด (subjective meaning) ที่ผู้ส่งสารต้องการแสดงให้เห็น

Habermas ได้ขยายแนวคิดของ Searle ว่า ภาษาท่าทาง (speech act) นั้น มิได้สื่อให้เห็นเฉพาะโครงสร้างทางภาษาเท่านั้น แต่ยังสื่อให้เห็นถึงรูปแบบทางวัฒนธรรม (pattern of culture) ซึ่งเป็นตัวจัดระเบียบความคิด และลักษณะปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (social interaction) และในการสื่อสารแต่ละครั้งนั้น จะมีสารแฝงเร้น (implicit message) ที่แอบแฝงความตั้งใจบางอย่างของผู้ส่งสาร และสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ส่งสาร และผู้รับสาร

ตามแนวคิดนี้ Jurgen Habermas มองว่า การศึกษาและทำความเข้าใจการสื่อสารนั้น ไม่สามารถให้ความสำคัญกับภาษา และความหมายของคำที่ปรากฏเป็นตัวอักษรได้แต่เพียงอย่างเดียว เพราะบางครั้ง การสื่อสารไม่ได้ปรากฏออกมาอย่างที่เรเห็น แต่มีบางสิ่งบางอย่างที่แอบแฝงมากับการสื่อสารนั้นๆ นั่นคือ ความตั้งใจในการสื่อสาร และข้อความที่ทำการสื่อสาร (intended meaning) บวกกับประสบการณ์ที่ผ่านมาของผู้ส่งสารในอดีต ซึ่งหมายถึง ภูมิหลัง ทศนคติ ระบบคุณค่า วัฒนธรรม ความเชื่อ และโลกทัศน์ของผู้ส่งสารนั่นเอง สิ่งเหล่านี้มักจะแอบแฝงมากับการสื่อสาร (Jurgen Habermas, 1981 : 5)

ในการวิเคราะห์ รายการวิทยุ "ใจถึงใจ" กับการปรับบทบาทของสถาบันทหารในสังคมไทยปัจจุบัน ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิดดังกล่าว เพื่ออธิบายความตั้งใจในการสื่อสารของรายการ "ใจถึงใจ" ซึ่งเป็นรายการวิทยุที่ผลิตโดยสถาบันทหารที่ผ่านทาง "การปฏิบัติการทางการสื่อสาร" โดยแนวคิดนี้ จะช่วยอธิบายว่า รายการถูกผลิตขึ้นภายใต้โครงสร้างทางการผลิตใด มีค่านิยม ประสบการณ์ และโลกทัศน์แบบใด มีหลักการ และนโยบายในการผลิตรายการอย่างไร ซึ่งหลักการนโยบายนี้เปรียบเสมือนเป็นความตั้งใจ (intention) ของผู้ส่งสารนั่นเอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง แนวคิดนี้จะช่วยพิจารณาว่า มีปัจจัยแวดล้อมอะไรบ้างที่ทำให้การปฏิบัติการทางการสื่อสารออกมาในรูปแบบนี้ นอกเหนือจากความสามารถทางการสื่อสารแต่เพียงอย่างเดียว

เพื่อให้ผลการวิจัยมีความน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น ผู้วิจัยได้นำแนวคิดที่ว่าด้วยกระบวนการสร้างความหมาย (Signification) มาช่วยวิเคราะห์ในส่วนของรูปแบบ และเนื้อหาของรายการดังรายละเอียดต่อไปนี้

แนวคิดเรื่องกระบวนการสร้างความหมาย (Signification)

กระบวนการสร้างความหมาย (Signification) Roland Barthes (อ้างถึงใน John Fiske, 1982) ได้ให้แนวคิดในการวิเคราะห์ความหมายที่ใช้ติดต่อสื่อสารว่ามี 2 ระดับคือ ในระดับแรก เป็นระดับที่เกี่ยวข้องกับลักษณะของความเป็นจริงตามธรรมชาติคือ การตีความตามความหมายโดยตรง (Denotative Meaning) ส่วนในระดับที่สอง เป็นการตีความในระดับที่มีปัจจัยทางวัฒนธรรมเข้ามาเกี่ยวข้องคือ การตีความโดยนัยแฝง (Connotative Meaning)

การตีความตามความหมายโดยตรง หรือความหมายโดยนัยตรง (denotation) เป็นการอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างตัวหมาย (signifier) กับตัวที่ถูกให้ความหมาย (signified) ภายในสัญลักษณ์หนึ่ง ๆ ที่ถูกถ่ายทอดหรือหมายความไปถึงวัตถุ หรือความจริงภายนอกตามสภาพที่เห็นอย่างหนึ่ง ซึ่งลักษณะดังนี้ บาร์ธส์ เรียกว่า เป็นระบบการตีความตามความหมายโดยตรง หรือการตีความตามสามัญสำนึก และความหมายที่ปรากฏเด่นชัดของสัญลักษณ์ เช่น ภาพถ่ายใดๆ ก็ตาม ไม่ว่าจะใช้มุมมองอย่างไร ให้แสงอย่างไร ความหมายทางตรงของภาพ ก็จะไม่มีความแตกต่างแต่อย่างใด เพราะภาพ ๆ หนึ่ง ๆ จะให้ความหมายได้ตามรายละเอียดของภาพที่ปรากฏเท่านั้น

การตีความตามความหมายโดยนัยแฝง (connotation) การตีความตามความหมายในระดับนี้ บาร์ธส์ กล่าวว่า เป็นการถ่ายทอดสัญลักษณ์ในระดับที่สอง ใช้สำหรับการอธิบายลักษณะของเหตุการณ์ที่สัญลักษณ์นั้นมีปฏิสัมพันธ์กับอารมณ์ ความรู้สึก ค่านิยม และวัฒนธรรมของผู้รับสาร เช่น ในภาพถนนสายเดียวกัน 2 ภาพ ความคิดฝันของเราเกี่ยวกับถนนสายนั้นจะออกมาแตกต่างกันขึ้นอยู่กับเทคนิคการถ่ายทำ กล่าวคือ ภาพถนน เป็นตัวหมาย (signifier) การที่กล้องจับภาพถนน และถ่ายออกมาให้เราเห็นบนแผ่นฟิล์มเป็นถนน เป็นความหมายทางตรง แต่ถ้าถ่ายทำโดยใช้เทคนิคแสงสี หรืออุปกรณ์พิเศษ นำความรู้สึกนึกคิดของคนเข้าไปมีส่วนร่วมในการถ่ายทำจะเป็นความหมายนัยแฝง (connotation) เกิดการตีความในอีกระดับหนึ่งคือ ตีความตามความหมายโดยนัยแฝง นอกจากนั้น การใช้น้ำเสียงในการพูด หรือการเลือกใช้คำ ก็สามารถบ่งบอกถึงอารมณ์ และความรู้สึกของผู้พูดได้ ซึ่งผู้รับสาร และผู้ส่งสารจะต้องอยู่ในสังคม และวัฒนธรรมเดียวกัน จึงจะสื่อความหมายกันได้ถูกต้อง

แนวคิดเรื่องการสร้างความหมาย จะเป็นเครื่องมือในการช่วยวิเคราะห์ตีความ อันได้แก่ รูปแบบ และเนื้อหาของรายการ ว่าภายในตัวบทดังกล่าวมีกระบวนการสร้างความหมาย ทั้งในระดับที่ 1 คือ ความหมายเชิงปรนัย และความหมายในระดับที่ 2 คือ ความหมายเชิงสังคม และกระบวนการสร้างความหมายดังกล่าว ได้แอบแฝงไว้ด้วยเนื้อหาที่ต้องการสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทหน้าที่ของสถาบันทหาร โดยผ่านทางรายการวิทยุ "ใจถึงใจ" ซึ่งเป็นรายการที่ดำเนินการโดยสถาบันทหาร

ศูนย์วิทยุทรพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย